

TRABLUSGARP SAVAŞI'NDAN LOZAN ANTLAŞMASI'NA ON İKİ ADA KONUSUNDA (GİZLİ) GÖRÜŞMELER

Çağla D. TAĞMAT*

ÖZ

Bizans döneminde genel olarak “Ege Adaları” adıyla anılan ve Trablusgarp Savaşı ile Yunanca “Dodekanisos” adından çevrilerek literatüre On İki Ada olarak geçen adalar grubu, 16. yüzyıldan 1912 yılına kadar Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. Trablusgarp Savaşı ile İtalyan işgalinin yaşandığı Rodos ve On İki Ada, bu süreçten sonra Türkiye, İtalya ve Yunanistan arasında sürekli tartışma konusu olmuş ve bu tartışmalar Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve hatta Milli Mücadele dönemi sonrasına kadar devam etmiştir.

Ege Denizinde üç ülkenin, uğruna büyük mücadele verdiği On İki Ada, Lozan Barış Konferansı döneminde tartışmaya açılmaksızın İtalyan hakimiyetine verilirken, bu konferansta özellikle Yunanistan ve Türkiye arasında Ege Adaları, Türkiye ile İtalya arasında da Meis Adası konuları önemli tartışma maddelerini oluşturmuştur.

Lozan Konferansı'nda her ne kadar On İki Ada konusu tartışmaya açılmış olmasa da Yunanistan Heyetinin temsilcisi Eleftherios Venizelos, konferansın ikinci aşamasında İngiliz delegesi Harold Nicolson ve Foreign Office ile yaptığı gizli yazışmalar ile On İki Ada'nın Yunanistan'a verilmesi için önemli çaba sarf etmiştir.

Bu makalede Trablusgarp Savaşı'ndan Lozan Konferansı'na, On İki Ada konusunda yaşanan tartışmaların yanı sıra Lozan Konferansı'nda Venizelos'un bu adaları almak için gerçekleştirdiği gizli yazışmalar Benaki Müzesi Venizelos Arşivi belgeleri ışığında aktarılacak ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ege Adaları, İtalya, Lozan Barış Konferansı, Nicolson, On İki Ada, Türk-Yunan, Venizelos

(CONFIDENTIAL) NEGOTIATIONS ABOUT DODECANES FROM TRIPOLI WAR TO LAUSANNE TREATY

ABSTRACT

Island groups which were called as “Agean Islands” during Byzantium era and called as Dodecanes by translating from Greek language were under the domination of Ottoman State from 16th century until Tripoli War. Dodecanes which were occupied by Italy during Tripoli War became a moot point between Turkey, Greece and Italy and this discussions continued during Balkan Wars, The First World War and after the National War of Independence.

Dodecanes for which three countries struggled, were given to Italy in Lausanne Peace Conference without any negotiation, in the same conference Agean Islands issue discussed between Turkey and Greece and Castellorizo issue was discussed between Italy and Turkey.

Although Dodecanes issue was not discussed during Lausanne Peace

* Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, tagmat@ankara.edu.tr

Conference, the head of Greek Delegation, Eleftherios Venizelos, endeavored for Dodecanes with the confidential correspondences conducted with Foreign Office and Harold Nicolson.

In this paper not only the negotiations and discussions about Dodecanes from Tripoli War to Lausanne Conference but the confidential correspondences of Venizelos to take the Dodecanes will be evaluated in the light of Benaki Museum Venizelos Archive documents.

Keywords: Aegean Islands, Italy, Lausanne Peace Conference, Nicolson, Dodecanes, Turco-Greek, Venizelos

GİRİŞ

Bizans döneminde genel olarak bir bütün şeklinde Ege Adaları (Aegean Islands) olarak adlandırılan Ege Denizi'ndeki adalar, Osmanlı döneminde Cezair-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) şeklinde isimlendirilmeye başlanmıştır. Ege adaları ya da Cezair-i Bahr-i Sefid adı verilen adaların yanı sıra, bir başka tanım da daraltılmış şekilde Rodos üzerinden yapılmaktadır. Bu bağlamda Rodos'un merkez olarak tanımlandığı adalar, Avrupalılar tarafından Güney Sporadlar adıyla anılmıştır.¹ Ancak ilerleyen zamanlarda adalar konusunda daha detaylı bir coğrafi tanımlama ve isimlendirme yoluna gidildiğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede; Anadolu'nun Batı kıyısındaki Midilli, Sakız, Sisam Adaları, Saruhan Adaları; Limni, Semadirek, Gökçeada, Taşöz, Boğazönü Adaları; Nakşa, Para, Değirmenlik, Andre ve Şira Adaları ise Kiklat ve Kuzey Sporad Adaları şeklinde tasnif edilmiştir. Genel anlamda Menteşe Adaları olarak adlandırılan adalar ise içinde Rodos, İstanköy ve diğer On İki Ada'nın bulunduğu adalar grubuydu.² Bundan da anlaşılacağı gibi Türkler tarafından Menteşe Adaları olarak bilinen Rodos ve On İki Ada, Avrupalılar tarafından Güney Sporadlar olarak adlandırılmıştır. Aynı coğrafi bölge Yunanlar tarafından Dodekanisos olarak isimlendirilecekti.³

On İki Ada'nın daha kuzeyinde bulunan Midilli, Sakız ve Sisam'ın da içinde bulunduğu adalar ise siyasi anlamda ya da diplomatik çevrelerce On İki Ada dışında tutulmuştur ve ayrı konumlandırılmıştır.⁴ Dolayısıyla bir savaş, anlaşma veya müzakare söz konusu olduğunda adaların genel olarak Ege Denizi Adaları olarak adlandırılmasından ziyade gruplarına göre özel adlarıyla tanımlandıklarını söylemek mümkündür.

Diğer yandan buraya kadar yapılan açıklamalarda Ege Denizi'ndeki adalar için genelde Ege ağırlıklı bir adlandırma yapılırken, tam tersi olarak adalar üzerinden de Ege Denizi ile ilgili bir tanımlama yapıldığı da görülmektedir. Ege Denizi'ne, Adalar

¹ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 107.

² İlhan Şahin, "Osmanlı Klasik Döneminde Ege Adalarında Nüfus ve Nüfus Hareketleri", Ed. İdris Boştan, *Ege Adalarının İdari, Mali ve Sosyal Yapısı*, SAEMK, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2003, s. 135-151.

³ 1911-1912 yılında Osmanlı Devleti ve İtalya arasında yaşanan Trablusgarp Savaşı sonrasında Yunanca Dodekanisos adlandırılmasından birebir çeviri yapılarak, Rodos ve çevresindeki adalar için "On İki Ada" terimi kullanılmaya başlanmıştır. Rodos dışındaki On İki Ada içinde; Patmos, Lipsos, Leros, Kilimli (Kalimnos), İstanköy (Kos), Astropalya (Stampalia), İncirli (Nisyros), İlyaki, Sömbeki, Herke, Kerpe ve Kaşot adaları bulunmaktadır. Şıvgın, *a.g.e.*, s. 107.

⁴ İsmail Ediz, "İtalya'nın Oniki Ada'yı İşgali ve Güney Arnavutluk Sorunu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. II, S. 1 2016, s. 37.

Denizi denilmesi gibi...

14. yüzyıldan beri Saint Jean (Giovanni) Şövalyeleri elinde bulunan Rodos ve On İki Ada, her ne kadar ilk kez II. Mehmet (Fatih) tarafından zapt edilmek istenmişse de, bu adaların Türk hakimiyetine geçmesi Sultan Süleyman (Kanuni) döneminde gerçekleşmiştir.⁵ 19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti'nin kesin hakimiyetinde bulunan ve istikrarlı bir statükoya sahip olan Rodos ve On İki Ada, 1821'de gerçekleşen Yunan İsyanının kısa sürede bu bölgeye de sirayet etmesi sonucunda, İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından geçici olarak himaye altına alınmıştır. Yunanistan'a bağımsızlığını kazandıran 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü ile de içinde Ege Adalarının da bulunduğu Rodos ve On İki Ada Osmanlı Devleti'ne yeniden teslim edilmiştir.⁶ Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ilk yarısında On İki Ada konusunda yaşadığı bu ilk tedirginlik, yaklaşık yüz yıl sonra, 1911 yılında yaşanacak Trablusgarp Savaşı'na kadar yerini derin sessizliğe bırakacaktır.

Bu çalışmada diğer Ege Adaları'ndan ziyade Rodos ve On İki Ada'nın tarihi, 1911-1912 Trablusgarp Savaşı'ndan 1923 Lozan Antlaşması'na kadar geçen sürede, Türkiye, İtalya ve Yunanistan arasında gerçekleşen müzakereler ve görüşmeler ekseninde incelenecektir. Bu esnada yaşanan gelişmeler, yabancı süreli yayınlar, gizli yazışmalar (özellikle Lozan Barış Konferansı esnasında Yunanistan'ın/Venizelos'un On İki Ada'yı almak için İngiltere ile gerçekleştirdiği yazışmalar) Yunanca ve İngilizce arşiv belgeleri (Benaki Müzesi Venizelos Arşivi) yardımıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. TRABLUSGARP SAVAŞI VE ON İKİ ADA'NIN OSMANLI HAKİMİYETİNDEN ÇIKIŞI

19. yüzyılda Fransız Devrimi ve Sanayi Devriminin etkisiyle hızla sömürge arayışına giren İngiltere ve Fransa kısa sürede bu hedeflerine ulaşırken, onları birliklerini sağlayarak kendilerine bu yarışta yer edinmek isteyen Almanya ile İtalya takip etmiş ve bu iki devlet pazar arayışlarına hız vermiştir. Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde bulunan Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz, Habeşistan ve Tunus'ta hayal kırıklığına uğrayan İtalya için yeni öncelikli alanlar olmuş ve tarihsel kökleri yönüyle eski, sömürgecilik açısından yeni olan bu devlet, hem bloklaşmanın hem de farklı coğrafyalarda yaşanan krizlerin olduğu bir dönemde Trablusgarp'ı ele geçirmek için Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.⁷

İtalya'nın bu siyasi ve askeri girişimi, anlık ve kısa dönemli siyasal gelişmelerin sonucu değildir. Gerçekten de İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açarak Kuzey Afrika'ya yerleşme çabasının ardında pek çok farklı neden yatmaktaydı. Örneğin Fas Sorunu İtalya'yı Trablusgarp konusunda harekete geçiren asıl etken olarak karşımıza çıkarken,⁸ şüphesiz bu bölgenin Akdeniz'e sahili olması ve coğrafi olarak Fransız iş-

⁵ Şerafettin Turan, "Rodos ve Oniki Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı", Belleten, c. XXIX, S. 113, TTK, Ankara, 1965, s. 78.

⁶ Turan, a.g.m., s. 83.

⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2016, s. 654-662.

⁸ İtalya ile Fransa arasında 1900 yılında imzalanan gizli bir antlaşma, Fransa'nın Fas'ta menfaatler elde etmesi halinde İtalya'ya da Trablusgarp konusunda harekete geçme hakkı tanıyordu. Antlaşmaya göre, Trablusgarp'ın İtalya'ya vaad edildiği söylenebilir. Şıvgın, a.g.e. s. 20.

galindeki Tunus ile İngiltere tarafından işgal edilmiş olan Mısır'ın⁹ arasında bulunması da, bölgeyi İtalya için cazip kılmıştır. Bu durum, Kuzey Afrika'ya daha önce yerleşmiş olan bu iki devlete göre sömürgeciliğe daha geç bir dönemde başlayan İtalya için, sömürgeci devletler arasında kendine yer edinmek ve sömürge yarışında var olduğunu ortaya koymak için bir fırsat olarak görülmüştür.

1911 yılında İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanıyla başlayan süreç, yalnızca Libya topraklarıyla sınırlı kalmamıştır. Kısa bir süre sonra, Nisan 1912'de İtalya'nın denizden bir saldırı hareketine girişeceği haberi¹⁰ Osmanlı'da tedirginlik yaratmakla kalmamış, saldırının nereye yapılacağı konusu da gündemi meşgul etmiştir.

İtalya'nın Çanakkale Boğazına gerçekleştirdiği bombardıman hareketi, Boğazı geçememesiyle sonuçlansa da 16 Mayıs 1912'de Rodos¹¹ ve 20 Mayıs'a da kadar tüm On İki Ada İtalyan kontrolüne girmiştir.¹² İtalya'nın adalara yönelmesindeki öncelikli neden ise Trablusgarp ve Bingazi'ye gönderilecek askeri yardımı önlemektir.¹³ Diğer taraftan İtalyan Dışişleri bakanı Giolitti, adaların işgal sebebini savaş mühimmatının teminini kolaylaştırmak ve savaşı Türkiye'nin daha hassas olduğu noktalara yaymak şeklinde açıklamıştır.¹⁴

Mayıs 1912'de Rodos'ta başlayan İtalyan işgalinin baş aktörü General Ameglio idi. General Ameglio işgalden sonra Rodos Metropolitisi ile yaptığı görüşmede, Rodos'un İtalya tarafından geçici olarak işgal edildiğini ifade ederek adaların özerk bir yönetime sahip olacağını söylemiş, sözlerine itimad edilmesini istemiştir.¹⁵ Ancak durumun bu şekilde ilerlemediği siyasetçi A. Pallis'in 1919 yılında, "*On İki Ada*" başlığıyla kaleme aldığı yazıda gayet açık bir dille ifade edilmiştir. Yazı, her ne kadar 1919 yılında kaleme alınmış olsa da Rodos'un İtalyanlar tarafından işgal edildiği ilk günler ve sonrası arasındaki değişimler ortaya konmuş ve General Ameglio'nun verdiği sözde durmadığını vurgulanmıştır.

Yazısına Lord George ve Başkan Wilson'un, ulusların geleceklerini tayin etme hakkına yönelik 1919 Paris Barış Konferansı'nda yaptıkları konuşmalarından alıntılarla başlayan Pallis,¹⁶ Rodos'un işgale uğradığı dönemde İtalyan kuvvetlerinin ve General Ameglio'nun Rum halk tarafından nasıl olumlu bir şekilde karşılandığıyla devam etmiştir. Pallis'in aktardığına göre, İtalyan General Ameglio ve Presbytero, Rumların kurtarıcısı olarak geldiklerini ve bu güvencenin bizzat General Ameglio tarafından verildiğine dair açıklamalar yapmışlardır.¹⁷ Patmos Adası'nda On iki Ada ile ilgili düzenlenen konferansa Rodos'un temsilci yollamasıyla işgalci güçler ve adalılar arasındaki ilişkilerin aniden değiştiğini belirten Pallis, adaya Yunan gazetelerinin gir-

⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 603.

¹⁰ Timoty W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk İtalyan Diplomatik İlişkileri*, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 1990, s. 145.

¹¹ Necdet Hayta, *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 34.

¹² İtalya'nın On İki Ada içinde ilk işgal ettiği ada Astropalya idi. Necdet Hayta, "Rodos ile Oniki Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5, (1994), s. 133. Ayrıca bkz., Şıvgın, *a.g.e.*, s. 108.

¹³ Hayta, *a.g.m.*, s. 132.

¹⁴ Hayta, *1911'den Günümüze...*, s. 28.

¹⁵ Hayta, *a.g.m.*, s. 138.

¹⁶ *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173. 335. 011/1.

¹⁷ *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173. 335. 011/2.

mesinin, adaya yabancıların alınmasının yasaklandığını ve hatta yurtdışından gelen adalılar için de burada hayatın zorlaştırıldığını bizzat yaşayan biri olarak yazmıştır.¹⁸ Patmos Konferansı, adalıların kaderi için büyük önem taşımaktaydı. Bu konferans 19. yüzyılın son çeyreğinde Manastır'da elçilik sekterliği görevini yürüten ve "Yunan Makedonya Mücadelesi"ne kültürel ve fikri anlamda büyük destek veren İon Dragumis tarafından organize edilmiştir. Dragumis bu dönemde Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Doğu Bürosu Direktörü olarak görev yapmaktaydı.¹⁹ Bu konferansta ada temsilcileri, bir Ege Devleti'nin kurulması gerektiğini ve Yunanistan ile birleşme isteklerini ilan etmişlerdir. Duruma sessiz kalmayan General Ameaglio bu toplantıya katılanları tevkif ettirirken, Rodos'taki polis rejimini de böylece başlatmıştır.²⁰

Osmanlı Devleti bu adaların işgaline yönelik tepkisini, Osmanlı sınırları içinde yaşayan İtalyanları sınırdışı etme kararıyla ortaya koymuştur.²¹ Ancak Yunan Embros gazetesinin 1 Ekim 1911 tarihinde yayınladığı habere göre Osmanlı Devleti 1911 yılının Ekim başlarında Trablusgarp'tan İtalyan gazetecileri sınırdışı etmeye başlamıştı bile.²² Öte yandan Türkiye ve İtalya arasında yaşanan ve Akdeniz'in dengesini bozan olaylar, İngiltere ve Fransa tarafından tedirginlikle takip edilmiştir.

İtalya'nın savaşı Ege'ye taşıyarak On İki Ada'yı işgal etmesi, Yunanistan'ın dikkatini Ege Denizi'ne yöneltmesine neden olmuştur. Çünkü 19. yüzyılın sonlarından beri süregelen Girit sorunu, bölgeyi Yunanistan için önemli kılıyordu. Diğer yandan Trablusgarp Savaşı esnasında Yunan gazetelerinin yayınları incelendiğinde Girit ile ilgili haber ve makalelere sıklıkla yer verildiği görülmektedir.²³ Aynı dönemde Yunan basınına meşgul eden bir diğer konu da Osmanlı Devleti'nin Epir'i işgal edeceğine dair dile getirilen korkudur.²⁴ 1911 yılının Eylül ayından itibaren olası bir Türk-Yunan savaşı, gündemi oldukça meşgul etmiştir.²⁵

18 Haziran 1912 tarihinde İngiltere, Rusya ve Fransa'nın İstanbul ve Roma Büyükelçileri, İtalya ve Osmanlı Hariciye Nazırlarına arabuluculuk teklifinde bulunmuş ve Temmuz 1912'de, savaşa son vermek amacıyla görüşmeler Lozan'da başlamıştır.²⁶

Barış Görüşmeleri esnasında İtalya Başbakanı Giolitti, Trablusgarp'ın Osmanlı kuvvetleri tarafından boşaltılmasının On İki Ada'nın İtalya'yı boşaltmasından önce gerçekleşmesini savunmuştur.²⁷ Osmanlı-İtalyan görüşmelerinin devam ettiği sırada, Ağustos 1912'de Balkanlardaki durum da hissedilir şekilde kötüleşmiş ve Balkan Savaşlarının fitilini ateşleyen çatışmalar Ağustos ayı başında Osmanlı-Karadağ sınırında başlamıştır.²⁸ Karadağ'ın Osmanlı Devletine resmen savaş ilan etmesi ise 8 Ekim 1912²⁹ tarihinde gerçekleşmiştir.

¹⁸ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173. 335. 011/2.

¹⁹ Hayta, a.g.m., s. 141.

²⁰ Şıvgın, a.g.e., s. 111.

²¹ Childs, a.g.e., s. 158-162.; Demiryolunda çalışan rahip ve dul kadınlar hariç olmak üzere 2000 kişilik ilk kafilé 20 Mayıs 1912'de İzmir'den sınırdışı edildi. Turan, a.g.m., s. 90.

²² Embros, 1 Ekim 1911.

²³ Hronos, 20 Eylül 1911.

²⁴ Hronos, 22 Eylül 1911, s. 3.

²⁵ Hronos, 21 Eylül 1911.

²⁶ Şıvgın, a.g.e., s. 132.

²⁷ Childs, a.g.e., s. 192.

²⁸ Childs, a.g.e., s. 211.

²⁹ Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2015, s. 493.

Osmanlı Devleti bir yandan İtalya ile savaşı bitirecek barış görüşmelerinde uzlaşmacı bir tavır sergilerken, diğer yandan da Balkanlarda başlayan hareketliliği anlamaya çalışmıştır. Bu gelişmeler esnasında Osmanlı- İtalyan görüşmeleri ise önce kim Trablusgarp'tan ve On İki Ada'dan çıkacak iddialaşmasına dönmüştür.

Ekim ayında ilki gizli ikincisi açık olmak üzere imzalanan iki antlaşma sonunda, Osmanlı Devleti Trablusgarp sayfasını ağır bir yenilgiyle kapatmıştır. Osmanlı Devleti Libya'nın, On İki Ada'dan önce tahliye edileceğini kabul ederken, Akdeniz'de ve Balkanlarda statükonun korunması hususunda destek sözü veren gizli İtalyan deklarasyonu da Osmanlı hükümetine iletilmiştir.³⁰ Uşi Antlaşması'nın 2. maddesine göre İtalya'nın adalardaki durumu işgal halinden çıkıp rehin halini almıştır. Ancak Balkan Savaşı'nın başlamasından çok kısa bir süre sonra Yunanistan'ın bu adaları işgal etme endişesinden kaynaklı olarak İtalya ve Osmanlı Devleti arasında gizli bir antlaşma imzalanmış, Yunanistan ile barış imzalanana kadar On İki Ada'nın İtalyan işgalinde kalmasına karar verilmiştir.³¹

Öte yandan gizli deklarasyon oldukça büyük önem taşımaktaydı. Bu deklarasyondaki madde,³² Balkan Savaşları dolayısıyla Balkanların ve Akdeniz'in tehlikeye girdiği gerekçesiyle işlerlik kazanacak ve Osmanlı Devleti Uşi Antlaşması'ndan beklediği sonuçları alamayacaktı.

2. BALKAN SAVAŞLARI VE SONRASINDA EGE ADALARI VE ON İKİ ADA GÖRÜŞMELERİ

Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın Balkan Birliğini oluşturduğu ve henüz İtalya ile Osmanlı Devleti arasında Lozan'da görüşmelerin devam ettiği sırada, Osmanlı- Karadağ sınırında çatışmaların başlaması, olayları karmaşık bir hale sokmuştur. Birinci Balkan Savaşı'nın başlamasıyla, Balkanlı devletlerin donanma gücünü elinde bulunduran Yunanistan, Ege Denizinde Osmanlı'ya karşı savaşılmaya başlamıştır. Kısa sürede Çanakkale Boğazını ablukaya alan Yunan Donanması, hızlı bir şekilde Ege Adaları'nın işgaline girişmiştir.³³ Limni, İmroz, Taşoz, Sakız, Bozcaada ve Midilli kısa sürede Yunanların eline geçerken, Averof Zırhlısı bu işgalde baş rolü üstlenmiştir. Sisam Adası yerel meclisi ise Kasım 1912'de Yunanistan'a katıldığını ilan etmiştir.³⁴ Böylelikle On İki Ada'dan sonra diğer Ege Adaları da Osmanlı hakimiyetinden çıkmış, Osmanlı tüm adaları kaybetmiştir. Konuyu satırlarına taşıyan The Times gazetesi bu gelişmeyi; "İki önemli sorun var: Birincisi Yunanların Ege Adalarını işgal etmesi diğeri de On İki Ada'nın İtalyan işgali altında bulunması. Sirenayka'da (Bingazi) Türk askerleri olduğu sürece İtalya adaları terketmeyecek."³⁵ şeklinde okuyucularına ilet-

³⁰ Childs, a.g.e., s. 246.

³¹ Hayta, 1911'den Günümüze..., s. 53-54.

³² "İtalya savaş sırasında ele geçirdiği On İki Ada'yı Osmanlı Devleti'ne geri verecektir. Ancak Balkan Savaşı sırasında bu adaları Yunanistan'ın işgal etmesi tehlikesine karşı İtalyan işgali geçici olarak sürecektir." Akyılmaz, a.g.e., s. 486.

³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, TTK, Ankara, 2011, s. 318.

³⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, 1. Kitap, Bilgi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 38.

³⁵ *The Times*, 9 Haziran 1913.

miştir. Durum okuması yapıldığında, hem Ege Adaları hem de On İki Ada'nın Osmanlı denetiminden çıktığı bir gerçektir. Ancak şu farkı gözden kaçırmamak gerekir ki; On İki Ada İtalya'nın elinde rehin bulunmaktaydı ve diğer Ege Adaları ise Yunanistan tarafından işgal edilmişti. Her ne kadar daha önce de belirtildiği gibi "On İki Ada" adlandırılması Trablusgarp Savaşı'ndan sonra gündeme gelmiş olsa da Yunanistan bu ayrımı kabul eder yönde tavır sergilememiştir. Yunanistan Balkan Savaşları sonrasında gerçekleştirilen her uluslararası konferansta Ege'de bulunan adaların, hiçbir ayırım gözetmeksizin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunmuştur.³⁶ Başka bir deyişle On İki Ada ya da Ege Adaları gibi bir ayrımı göz önünde bulundurmamıştır.

Ağustos 1913'te Büyükelçiler Konferansı sona ererken,³⁷ İtalya istemeden de olsa On İki Ada'yı Osmanlı Devleti'ne iade etmeyi ve kararın Büyük Devletlere bırakılmasını kabul etmiştir.³⁸ Zira İtalya, Osmanlı Devleti'ni, Uşi Antlaşması'nın gereklerini yerine getirmemekle itham ederken, On İki Ada'dan çekilmemek için gerekçesini, bu adaların Yunanistan'ın eline geçmesini önlemek olarak öne sürmüştür.³⁹

Bu esnada Yunan hükümeti, adalar konusunda Babıâli ile görüşmeyi reddetmiş, Osmanlı hükümeti de konferans ve görüşmeler boyunca Ege Adaları üzerindeki egemenliğin yeniden düzenlenmesinin, Anadolu kıyılarındaki vilayetlerin güvenliği için şart olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

Londra Barış Antlaşması'nın adalarla ilgili maddesi ise yalnızca Ege Adaları değil On İki Ada'nın da dahil olduğu tüm adaları ilgilendiriyordu. Antlaşmanın 3. ve 5. maddelerine göre, Arnavutluk sınırı ile Ege denizindeki bütün Osmanlı adalarının geleceğinin belirlenmesi işi Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Rusya, İngiltere ve İtalya'ya bırakılmıştır.⁴¹

Londra Konferansı'nın toplanmasından bir gün sonra başlayan Süfera Konferansında, Ege Adaları konusu ele alınmıştır. Bu konferans sonucunda adaların Yunanistan'da kalmasına karar verilmiştir.⁴² Belirtmekte fayda var ki; Balkan Savaşları ve sonrasındaki süreçte, Osmanlı Devleti'nin adalar konusunda Yunanistan ile yaşadığı her kriz, İtalya'nın On İki Ada'da kalma sürecini de uzatacaktı.⁴³

Bu süreçte İngiliz hükümeti iki konuda ısrarcı davranmıştır. Bunlardan biri Epir ve Adalar sorununun birlikte ele alınması diğeri de İtalya'nın Rodos ve On İki Ada'yı tahliye işlemini ertelememesi idi.⁴⁴ Tam da bu esnada İtalya, Uşi Antlaşmasının⁴⁵ bir gereği olarak adalardan çıkmayacağını belirtmiş ve adaların, Osmanlı Devleti'nin Uşi Antlaşmasındaki yükümlülüklerini yerine getirmesinin sağlanması için elindeki tek

³⁶ Ediz, a.g.m., s. 41.

³⁷ Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında gerçekleştirilen diplomatik görüşmelerin detayı için bkz. Necdet Hayta, *Balkan Savaşlarının Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008.

³⁸ Childs, a.g.e., s. 258.

³⁹ Childs, a.g.e., s. 259.

⁴⁰ *The Times*, 3 Ekim 1913.

⁴¹ Rıfat Üçarol, *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s. 558.

⁴² Cevdet Küçük, *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, SAEMK, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2001, s. 11.

⁴³ Ediz, a.g.m., s. 41.

⁴⁴ *The Times*, 7 Ocak 1914.

⁴⁵ Uşi Antlaşması yabancı literatürde 1912 Lozan Antlaşması olarak geçmektedir.

koz olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶ Diğer yandan Büyükelçiler Konferansına katılan altı devlet, Ege Denizinde yapacakları yeni düzenlemede ortak bir karara vararak bu kararlarını Şubat 1914'te ortak bir notayla Osmanlı Devleti ve Yunanistan'a bildirmişlerdir.⁴⁷

Yunanistan'ın On İki Ada konusundaki tutumu ise oldukça netti. Yunanistan Başbakanı Venizelos, 1914 yılının Mayıs ayında İngiliz yetkililerle gerçekleştirdiği görüşmelerde Midilli'nin Osmanlı Devleti'ne verilmesine karşılık On İki Ada'nın Yunanistan'a verilmesi yönünde görüş belirtmiştir. Venizelos'un Sakız Adası konusundaki tutumu ise bu adanın Yunanistan'da kalması yönündeydi.⁴⁸

Her ne kadar Ege Adaları sorunu Büyük Devletler nezdinde çözümlenmiş gibi görünse de Osmanlı Devleti bu konuyu Yunanistan ile birebir görüşmek için 1914 yılının Ağustos ayında Bükreş Görüşmelerine katılmıştır. Osmanlı Devleti bu görüşmede Sakız, Sisam, Limni ve Midilli Adalarının iadesini istemiş, adalara özerklik ve Hristiyan vali vaad etmiştir. Yunanistan'ın bu öneriyi yalnızca, adaların elli yıl süreyle Yunanistan'a kiralanması ve Hristiyan Vali atanması koşuluyla kabul edeceğini bildirmesi üzerine görüşmeler, Eylül ayında sonuç alınmaksızın daha elverişli bir zamanda yapılmak üzere ertelenmiştir.⁴⁹ Benzer bir görüş, 1914 yılında Viyana'daki görüşmelere katılan Hilmi Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Hilmi Paşa, Ege Denizinin güneyindeki adaların, kuzeydeki adalara kıyasla Osmanlı Devleti açısından ikincil öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Özellikle İzmir ve Çanakkale açısından risk oluşturan adaların başka bir deyişle Balkan Savaşları'nda Yunanistan tarafından işgal edilen adaların, stratejik öneminin altını çizmiş ve taviz verilmeyeceğini vurgulamıştır.⁵⁰ Hilmi Paşa'nın adalar konusundaki bu tespiti aslında Osmanlı Devleti'nin On İki Ada'dan ziyade Ege Adaları üzerinde neden bu kadar ısrarcı olduğunu da anlaşılır kılmaktaydı.

Balkan Savaşları'nın sona ermesi ve hemen ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, On İki Ada konusunu gündemden kaldırmış gibi görünse de bu dönemde İtalya her fırsatta bu adaları bir pazarlık malzemesi olarak kullanmaktan geri kalmamıştır. Çünkü İtalya her ne kadar On İki Ada'yı işgal etmiş olsa da egemenlik hakkına sahip değildi. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarında İtilaf Devletlerinin yanına dahil olabilmek için öne sürdüğü öncelikli koşul, adalarda kendisine verilecek olan egemenlik hakkı olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın en hararetli şekilde devam ettiği 1915 yılında İtilaf Devletleri ve İtalya arasında gizli şekilde imzalanan Londra Antlaşması da İtalya'nın On İki Ada'yı nasıl pazarlık konusu yaptığını gözler önüne sermektedir. Bu antlaşma ile İtalya, On İki Ada'daki egemenlik hakkını elde etmekle kalmamış, sonrasında

⁴⁶ *The Times*, 29 Ocak 1914.

⁴⁷ Üçarol, *a.g.e.*, s. 573.; Türkiye ile Balkan Müttefikleri arasında Londra'da imzalanmış bulunan 17/30 Mayıs 1913 tarihli ahitnamenin 5. maddesi ve Türkiye ile Yunanistan arasında 1/14 İkinciteşrin 1913 tarihinde imzalanan ahitnamenin 15. maddesi mucibince, Yunan hükümeti Ege Denizindeki adaların mukadderatını tayin hakkını altı büyük devlete terk etmeyi taahhüt etmiştir. Buna tevfikân altı Büyük Devlet, Castellorizo'nun (Meis) Türkiye'ye iade edilmek şartıyla, Tenedos, İmros ile bütün diğer Ege Adalarının Yunanistan'a terk edilmesine karar vermişlerdir. *Galip Kemali Söylemezoğlu'nun Hatıraları (Atina Sefareti) 1913-1916*, Canlı Tarihler 5, Türkiye Yayınevi, 1946, s. 147.

⁴⁸ Ediz, *a.g.m.*, s. 46.

⁴⁹ Üçarol, *a.g.e.*, s. 575.

⁵⁰ Ediz, *a.g.m.*, s. 42.

da Uşi Antlaşması'nın kendisine yüklediği yükümlülükleri fesh ettiğini açıklamıştır.⁵¹ Zira Londra Antlaşması'nın 8. maddesi On İki Ada'nın İtalya'ya ait olduğunu tasdik etmekteydi.⁵² İtalya böylelikle On İki Ada'dan çekilmeyeceğini resmileştirmiş, başka bir deyişle durumunu garanti altına almıştır. Bu gelişme ile İtilaf Devletleri tarafında Birinci Dünya Savaşı'na giren İtalya, adalarda Yunanistan aleyhine propaganda yapmak, İtalyancayı resmi dil ilan ederek adalardaki konumunu sağlamlaştırmak gibi yollar izlemiştir.⁵³ İtalya, durumunu Londra Antlaşması ile sağlamlaştırırken, Yunanistan cephesinde ise durum farklıydı. 1917 yılının Ocak ayında Venizelos, yalnızca ülkesindeki iç karışıklıkla mücadele etmiyor aynı zamanda On İki Ada konusunda da İtalya ile iletişime geçmeye çalışıyordu. Roma'ya bir temsilci gönderen Venizelos, İtalyan hükümetinden Rodos ve On İki Ada'dan istedikleri iki adayı kendi hakimiyetine alarak diğer adaların Yunanistan'a bırakılmasını istemiştir.⁵⁴ Diğer taraftan 1917 yılında Yunanistan'ın da İtilaf Devletleri yanında savaşa dahil olmasıyla Yunan-İtalyan ilişkilerinde görece bir rahatlama sağlanmıştır.

1915 Londra Antlaşması'nın İtalya'ya kazandırdıkları, geçmiş-gelecek girdi çıktısı bağlamında değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Çünkü Uşi Antlaşması'nın sorumluluğunu üzerinden atan İtalya böylelikle Osmanlı Devleti'ni devreden çıkarmış, Birinci Dünya Savaşı sonrasında da On İki Ada'yı devamlı pazarlık malzemesi yapmak için zemin elde etmiştir. İtalya özellikle Arnavutluk, başka bir deyişle Kuzey Epir konusunda Yunanistan ile masaya oturduğu süreçte, Yunanistan'ın adalar konusundaki hassasiyetinin farkında olarak, adaları bir takas malzemesi konumuna sokmuştur.

On İki Adalıların Yunanistan'a bağlanma yolunda sarf ettikleri çabalar da 1918 yılında yoğunlaşmıştır. Aralık 1918'de Atina Üniversitesi Profesörü Zervos ve Rousos On İki Ada sakinlerini temsilen yürütücü komite adına İngiliz hükümetine Yunanistan ile birleşmek istediklerini iletmış ve Wilson'a da telgraf çekmişlerdir.⁵⁵

“Özgürlüklerin Öncüsü” ve “Küçük Ulusların Koruyucusu” olarak tanımladıkları Lloyd George'dan da On İki Ada'nın Yunanistan'a bağlanması konusunda yardım istemişlerdir.⁵⁶ Komite, Lloyd George'a yazmış olduğu mektupta şu ifadelere yer vermiştir:

“Ekselansları... Herodot'un (Tarihin babası) ve tıbbın babası Hipokrat'ın yetiştirdiği ve birçok şaire ilhan kaynağı olan On İki Ada, sizden coşkuyla Yunanistan ile birleşmeyi talep etmekte ve Barış Konferansında bunun savunulmasını istemektedir. Biz de diğer ülkeler gibi özgürlüğü hak ediyoruz. Sadece tarihimiz ve geleneklerimiz için değil, askeri hizmet, insanlık ve bilimi canlandırmak için ve Antant ve Amerika Birleşik Devletleri, yani sizlerin tarafında bu kritik savaşta yer almak ayrıcalığını ve özgürlük uğruna ölmeyi istiyoruz.”⁵⁷

Paris Barış Konferansı'na gönderme yapılan bu satırlar, Yunanistan'ın çabalarına ek olarak adalıların da Yunanistan ile birleşmeye ne kadar istekli olduklarını

⁵¹ Küçük, a.g.e., s. 13.

⁵² Ediz, a.g.m., s. 47.; Turan, a.g.m., s. 103.

⁵³ Ediz, a.g.m., s. 47.

⁵⁴ Turan, a.g.m., s. 104.

⁵⁵ *The Globe*, 4 Aralık 1918.

⁵⁶ *The Times*, 5 Aralık 1918.

⁵⁷ *Manchester Guardian*, 5 Aralık 1918.

İngiltere'ye göstermesi açısından önemliydi.

Aynı dönemde İngiliz basını On İki Ada'nın Yunanistan'a bağlanması yönünde yayınlarına devam etmiştir. Morning Post gazetesi On İki Ada tarihinin kaleme alınması konusunda bir yarışmanın açıldığını ve Homeros döneminden itibaren On İki Ada tarihini anlatan eserlerin bu yarışmaya katılabileceğini satırlarına taşımıştır.⁵⁸ Bu durum, İngiliz kamuoyunun konuyla ne kadar ilgili ve taraf olduğunu gözler önüne sermesi açısından oldukça önemlidir.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve mütarekelerin imzalanmasının ardından, 1919 yılında toplanan Paris Barış Konferansı'nın ilk günlerinde Manchester Guardian gazetesi, On İki Ada konusunun çözüme bağlanacağı ve Yunanistan'a verileceği yönünde haberlere yer vermiştir.⁵⁹ Benzer bir şekilde "Barış Görüşmelerindeki Problemler, Zorluklar ve Tehlikeler" başlığı ile İtalya'nın On İki Ada üzerindeki etkilerini okuyucuya yansıtan Daily Telegraph gazetesi de İtalya'nın, hiç İtalyan nüfusu olmayan On İki Ada'yı elinde tutması halinde Helenizm'i canından bezdireceğini ve Batı Avrupa ile baş etmeye gücünün yetmeyeceğini belirtmiştir. Diğer yandan, İtalya hükümeti bakanı Sinyor Bissolati'nin Fiume'ye karşılık Dalmaçya ve On İki Ada'yı bırakmak yönünde tavır takındığını da satırlarına taşımıştır.⁶⁰

1919 Paris Barış Konferansı'nda konferansa yön veren beş büyük devletin temsilcilerinden oluşan Onlar Konseyi'nin bir üyesi olan İtalya, yükselen bir değer olarak yorumlanan Venizelos önderliğindeki Yunanistan karşısında eski önemini yitirmekle kalmamış, 1915 Londra Antlaşması'nı sürekli gündeme taşımakla bu konferansta adeta geri plana atılmıştır. Hatta kendisine vaad edilen Batı Anadolu'ya vâris olarak Yunanistan'ın devreye sokulması, İtalya'nın Konferansı terk etmesine bile neden olmuştur.⁶¹ İşte bu noktada, meselesini Yunanistan ile birebir halletme yolunu seçen İtalya, 1919 yılında On İki Ada'yı, Arnavutluk'ta elde edeceği topraklar karşılığında Yunanistan'a sunmuştur. Paris'teki eski İtalyan Büyükelçisi Tittoni ise İtalyan Kongresinde Yunanistan ile İtalya arasındaki toprak anlaşmazlığı konusunda bir uzlaşmaya varacaklarını açıklamıştır.⁶²

İşte bu süreçte, Temmuz 1919'da İmzalanan Tittoni-Venizelos Antlaşması'na göre, Rodos dışında On İki Ada Yunanistan'a verilirken, İzmir'deki Yunan varlığı da İtalya tarafından kabul edilmiş, İtalya'nın Anadolu'daki nüfuzu da Kuşadası'ndan Mersin'e kadar olan kıyı şeridiyle sınırlandırılmıştır. Diğer yandan İtalya, Arnavutluk'un bölünmesini onaylamış ve 1915 Londra Antlaşması'nda olduğu gibi Kuzey Epir'in Yunanistan'a verilmesini, Yunanistan da merkezî Arnavutluk'ta İtalyan mandasının kurulmasını kabullenmiştir.⁶³ Antlaşmanın 7. maddesi ise oldukça önemlidir; bu maddeye göre İtalya Anadolu'da memnuniyet verici bir durum elde edemediği takdirde bu mutabakattan feragat edebileceği gibi Yunanistan da Anadolu, Trakya ve

⁵⁸ *Morning Post*, 16 Aralık 1918.

⁵⁹ *Manchester Guardian*, 5 Aralık 1918.

⁶⁰ *The Dodecanese and the British Press*, s. 30.

⁶¹ Margaret Macmillan, *Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 284-297; Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü*, Ayraç Yayınları, Ankara, 2002, s. 114.

⁶² *The Dodecanese and the British Press*, s. 30-31.

⁶³ H. James Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*, USA, 1997, s. 15.

Arnavutluk konusunda isteklerinde tatmin edilmezse aynı serbestiye sahip olacaktı.⁶⁴ Böylelikle İtalya Yunanistan'dan elde ettikleri karşılığında On İki Ada'yı feda etmiştir.

Antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre önce The Times gazetesinin editörüne gönderilen ve gazetede yayımlanan bir mektupta Rodos Adası'nda yaşananlarla ilgili oldukça ilginç bilgiler aktarılmıştır. Rodos Piskoposu'nun kaleme aldığı bu yazı Rodos'taki Rumların durumunu şu sözlerle açıklamıştır:

“Ada halkı Yunanistan ile birleşmek istiyor. Paskalya günü ada halkı bir araya toplandı ve bir manifestoyla barışçıl bir şekilde işgal hükümetine (İtalya) hakaret etmeden Yunanistan ile birleşme arzusunu dile getirdi. Bu, silahlı güçlerin savunmasız insanlara saldırması için yeterliydi. Kadın, erkek, çocuk demeden ateş açtılar. Yüz kişi yaralandı ve bunlardan onunun durumu ağır... İnsanlar tehlikeli bir durumda, uzuvlarını kaybedenler, kan tükürenler var. Seçkin kişiler hapishanelerde, günde sadece bir parça ekmek ve suyla yaşıyorlar. Silahlı güçler adalar arasındaki iletişimi kesti... Özetle Helen nüfusunun yok edilmesi için her şey yapılıyor. İnsan hakları adına, dini bir lider olarak olanları size bildirmek istedim.”⁶⁵

Tam da Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği anda yayımlanan bu yazı, Venizelos'un adalar konusundaki hassasiyetiyle de paralellik sergilemiştir. Paris Barış Konferansı esnasında Venizelos'un İngiliz basına On İki Ada konusunda vermiş olduğu demeç onun, adalar konusundaki genel görüşünü ortaya koymuştur:

“Programımızda olan tek nokta adaların kaderi. Bin yıllardır adalar Yunandır ve bir bütün olarak Yunanistan'a geri verilmelidir. 1915 yılında Müttefikler ve İtalya arasındaki antlaşma imzalandığında ve İtalya'nın bu antlaşmaya göre, Rodos ve On İki Ada'yı topraklarına katması kararlaştırıldığında savaş çok hararetleli bir haldeydi ve Wilson Prensipleri ilan edilmemişti. Müttefikler eğer barışı organize edebilirlerse, İtalya adaları Yunanistan'a geri verecektir. Çünkü İtalya kendi egemenliğini salt Yunan nüfusu üzerinde sürdürmeyi istemez. Yoksa iki halk arasında sürtüşme ortaya çıkar ki bu iki halk ilerde birlikte işbirliğine yönelecektir.”⁶⁶

Bir yandan Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarması onaylanırken hemen hemen aynı tarihlerde Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'ya geçmekteydi. Mustafa Kemal'in başlattığı işgal karşıtı Anadolu direnişi, yalnızca Yunanistan'da değil İtalya'da da teoride elde edilenler konusunda bir karmaşa yaratmıştır. Her ne kadar İtalya Yunanistan ile anlaşmış gibi görünse de bu iki devletin Anadolu konusundaki çıkarlarının çatışması, süreci oldukça farklı bir yöne sürüklemiştir. 1920 yılında İtalya'da yaşanan hükümet değişimi ile dış politikada da belirgin farklılıklar hissedilmeye başlanmıştır.

Müttefiklerin Osmanlı Devleti ile imzalayacağı Barış Antlaşması'nın hazırlık sürecinde, çok ön planda olmayan İtalya, Tittoni- Venizelos Antlaşması'nın imzalanmasından tam bir yıl sonra ve Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına çok kısa bir süre kala bu antlaşmayı feshettiğini açıklamıştır. İtalya bunu, antlaşmanın 7. maddesine dayanarak Yunan elçiliğine gönderdiği bir nota ile gerçekleştirmiş ve Yunanistan'da şok etkisi yaratmıştır. Antlaşmanın feshedilmesiyle, On İki Ada'nın mülkiyet hakkının

⁶⁴ Turan, a.g.m., s. 106.

⁶⁵ The Times, 13 Mayıs 1919.

⁶⁶ The Dodecanese and the British Press, World Public Library Edition s. 22.

Türkiye'den alındıktan sonra Yunanistan'a devredilmesi koşulu da ortadan kalmıştır. Yunanistan o kadar beklenmedik bir durumla karşı karşıya kalmıştır ki, İtalya'nın bu ani kararı Sevr Antlaşması'nı bile tehlikeye sokmuştur.

İtilaf Devletlerinin de araya girmesiyle ikna edilen İtalya, Yunanistan ile başka bir antlaşma imzalamayı kabul etmiş, Venizelos bu haberi mecliste Rodos dışındaki On İki Ada'nın İtalya tarafından Yunanistan'a devredileceği şeklinde açıklamıştır. Venizelos Rodos'un ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılacağına da sözlerine eklemiştir.⁶⁷

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına günler kala The Times'da çıkan bir haber Yunan-İtalyan ilişkilerin yeniden çıkmaza girdiğini duyurmuştur. Bu habere göre Yunanistan, İtilaf Devletlerini, eğer İtalya adaları Yunanistan'a verecek olan antlaşmayı imzalamazsa, Türk barışını yani Sevr'i imzalamamakla tehdit etmiştir. Diğer yandan başka bir çıkmaz da Sevr Antlaşması'nın adalar ile ilgili hazırlanmış maddeleri konusunda yaşanmıştır. Hazırlanan taslağa göre Sevr'in bir maddesi On İki Ada'nın İtalya'ya vermesini şart koşmaktaydı. Yunanistan bu maddenin kesinlikle kabul edilemez olduğunun altını sert bir biçimde çizmiştir.⁶⁸

Sevr Antlaşması'nın imzalandığı 10 Ağustos 1920 tarihinde İtalya ile Yunanistan da yeni bir antlaşma imzalamıştır. Bonin Longare⁶⁹-Venizelos Antlaşması adıyla anılan yeni Yunan-İtalyan Antlaşması tamamen Sevr Antlaşması'na bağlı bir antlaşma idi. Antlaşmanın son maddesinde, bu antlaşmanın Sevr ile aynı gün yürürlüğe gireceğini belirtilmiştir. Bu antlaşmaya göre,⁷⁰ İtalya Rodos ve Meis hariç On İki Ada ve ona bağlı adacıkları Yunanistan'a devrediyor, on iki ay içinde Rodos'a muhtariyet vermeyi kabul ediyordu. Ayrıca antlaşmanın diğer dikkat çekici maddesi de İtalya'nın, ancak İngiltere'nin Kıbrıs'ı Yunanistan'a terk etmesi halinde Rodos'ta halk oylaması yapılacağını kabul ettirmesiydi. Aynı antlaşmaya göre, adalar halkı Yunan vatandaşı sayılacak ve Yunanistan İtalya'nın adalarda yapmış olduğu masrafları ödeyecekti. Sevr Antlaşması'nın uygulanmaması, On İki Ada'nın Yunanistan'a verilmesini engellerken, buradaki İtalyan işgalinin sürmesine neden olacaktır.⁷¹

Diğer yandan Sevr Antlaşması'nda 84., 122., 161., 177. ve 178. maddeler doğrudan adaları ilgilendiriyordu. Sevr Antlaşması adalar ile ilgili daha önceden verilmiş kararları değiştirmiştir. Bu antlaşmaya göre, Süfera Konferansı'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği Bocaada ve Gökçeada Yunanistan'a devredilmiş (84. madde) ve yine aynı konferansın Yunanistan'a devrettiği Ege Adaları üzerindeki Osmanlı egemenliğinin son bulması öngörülmüştür (84. madde).⁷²

Bir yandan Sevr Antlaşması ile On İki Ada İtalya'ya verilirken, aynı gün imzalanan Bonin-Venizelos Antlaşması⁷³ ile İtalya, Meis ve Rodos dışındaki On İki Ada'yı Yunanistan'a vereceğini taahhüt etmiştir. Dolayısıyla aynı gün imzalanan iki antlaşma ile On İki Ada'nın statüsünde iki farklı değişiklik gerçekleşmiş, bir antlaşma bu adaları İtalya'ya verirken, bir diğeri ile bu adalar grubu Yunanistan'a devredilmiştir.

⁶⁷ The Times, 18 Mayıs 1920.

⁶⁸ The Times, 28 Temmuz 1920.

⁶⁹ İtalya'nın Paris Büyükelçisi.

⁷⁰ Grassi, a.g.e., s. 127.

⁷¹ Cevdet Küçük, "On İki Ada", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, s. 354.

⁷² Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Barışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977, s. 73.; Küçük, a.g.e., s. 14.

⁷³ Hayta, *1911'den Günümüze...*, s. 131-133.

Ancak pazarlık malzemesi haline gelen On İki Ada'nın Yunanistan'a verildiği Bonin- Venizelos Antlaşması da uygulanamamıştır. Çünkü Sevr Antlaşması geçersizliği ile bu antlaşmayı da hükümsüz kılmıştır. Yunanistan yine On İki Ada konusunda istediğini elde edemezken, Milli Mücadele'nin sona ermesiyle toplanan Lozan Barış Konferansı'nda adalar konusunda farklı gelişmeler yaşanacaktır.

3. LOZAN BARIŞ KONFERANSI ESNASINDA VENİZELOS'UN ONİKİ ADA PAZARLIKLARI VE GİZLİ YAZIŞMALAR

1922 yılının Ağustos ayındaki Türk Büyük Taarruzu ile Anadolu'da yaşanan savaşın artık aksiyon aşaması tamamlanmış, diplomatik görüşmeler gündeme gelmiştir. TBMM hükümeti öncelikli olarak saltanatın kaldırılması ile toplanacak barış konferansına tek temsilcinin Ankara'dan gitmesini garanti altına alırken, diğer yandan da barış konferansında TBMM hükümetinin kim ve kimler tarafından temsil edileceği sorununu çözüme kavuşturmakla meşgul olmuştur. Mustafa Kemal ise İsmet Paşa'nın Mudanya Konferansı esnasındaki tutum ve davranışlarını incelemiş ve İsmet Paşa'nın Hariciye Vekili olarak Lozan'da görevlendirilmesine karar vermiştir.⁷⁴

26 Ekim 1922'de İsmet Paşa Hariciye Vekili olmuş,⁷⁵ TBMM hükümetinin konferans hazırlıkları hızlanmış ve İsmet Paşa'nın görüşmelerde izleyeceği yolun ve hatta genel tutumunun belirleyicisi olan bir de talimatname hazırlanmıştır. Talimatnamede, Ermeni yurdunun kurulamayacağı, kapitülasyonların kabul edilmeyeceği, Batı Trakya için Misak-ı Milli'nin esas alınacağı ve Azınlıklar için mübadelenin esas olacağı gibi olmazsa olmaz şartlara yer verilmiştir. Adalar konusundaki 4. madde ise şu şekildeydi: "Adalar: Duruma göre hareket edilecek ve kıyılarına pek yakın meskûn olan ve olmayan adalar behemehal ilhak edilecek, başarı elde edilemediği takdirde Ankara'dan sorulacaktır."⁷⁶ Bu maddede adalar konusunda, Ege Adaları ya da Rodos ve On İki Ada şeklinde bir ayrıma gidilmediğini söylemek mümkündür. Ancak Anadolu kıyılarına yakın adalar için kesinlikle alınmalıdır ifadesi kullanılmıştır. Görünen o ki TBMM hükümeti adaları bir ayırım yapılmaksızın bütün olarak ele almış, ayırımı ise daha çok Anadolu'ya yakın ve uzak adalar şeklinde belirlemiştir.

Ankara'da hazırlıklar devam ederken, Lozan Barış Konferansı'nın başlamasından kısa bir süre önce, 8 Ekim 1922 tarihinde, İtalyan Bonomi hükümetinin⁷⁷ Dışişleri Bakanı Schanzer, Roma'daki Yunan Büyükelçiye Sevr Antlaşması ile aynı anda imzalanan Bonin- Venizelos Antlaşmasının fes edildiğini bildirmiştir.⁷⁸ Bu gelişme aslında beklenmedik ya da şaşkınlık yaratacak bir durum değildir. Çünkü zaten Sevr Antlaşması geçersizdir ve onun yerine imzalanacak yeni barış antlaşmasının görüşmeler-

⁷⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 681-682.

⁷⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cit I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 217.

⁷⁶ *Türk İstiklâl Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap İstiklâl Harbinin Son Safhası (18 Eylül 1922: 1 Kısım 1923)*, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yay. Seri No.: 1, Ankara, 1969, s.117-118.

⁷⁷ Bu hükümet 29 Ekim 1922 tarihinde başka bir deyişle Lozan Barış Konferansı'nın toplanmasına birkaç gün kala Mussolini darbesiyle iktidarı kaybetmiştir. Mussolini 39 yaşında iktidarı ele geçiren İtalya'nın en genç Başbakanı olmuştur. Abdül Samet Çelikçi- Can Kakişım, "İtalyan Faşizmi ve Gelişimi" *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. I., S. II, Aralık 2013, s. 89.

⁷⁸ Turan, a.g.m., s. 109.

inin başlamasına az bir süre kalmıştır.

İsmet Paşa, konferans için 11 Kasım günü Lozan'a ulaşmış ancak konferansın bir hafta ertelendiğini öğrenmiştir. Bu bir haftalık boşluğu çeşitli diplomatik görüşmelerle değerlendirme yolunu seçen İsmet Paşa, önce Paris'e giderek Fransız devlet adamı Poincare ile görüşmüş,⁷⁹ ancak bu görüşmeden beklediği sonucu alamamıştır. Konferansın başlamasına iki gün kala Lozan'a dönen İsmet Paşa, burada İtalya Başbakanı Benito Mussolini ile görüşme fırsatı bulmuştur. Barış konusunda iyimser bakış açısını saklamayan Mussolini, kendi hakimiyetinde olan On İki Ada konusunda aynı bakış açısını yansıtmamıştır. Hatta bu konuda "*Hallolmuş meseledir... ve halledilmiş bir meselenin hiçbir suretle tekrar konuşulması hatıra gelmez*" şeklinde net bir cevap vermiştir.⁸⁰ Bu noktada belirtmek gerekir ki, Mussolini ilk aşamada Lozan'a gitmek konusunda isteksizdir. Ancak konferansın ertelenmesi ve bu süreçte Curzon ve Poincare arasında Paris'te görüşmelerin yapılması, Mussolini'yi gizli bir İngiliz-Fransız anlaşması yapıldığı konusunda şüphelendirmiştir ve Mussolini kısa bir süre için Lozan'a gitmeye karar vermiştir.⁸¹

Lozan Barış Konferansında TBMM hükümeti İsmet Paşa'nın başkanlığında Hasan Saka, Dr. Rıza Nur ve beraberlerindeki 33 kişilik heyet tarafından, İngiltere Lord Curzon, Fransa Camille Barrere, İtalya Marki Garroni, Yunanistan Eleftherios Venizelos, Bulgaristan Aleksandre Stamboliyski, Sovyet Rusya Çiçerin başkanlığındaki heyetler tarafından temsil edilirken⁸² konferans, 20 Kasım 1922 tarihindeki açış töreni sonrasında çalışmalarına başlamıştır.

Konferansın ilk çalışma günü 22 Kasım 1922 tarihinde başlamış ve konferansta görüşülecek konular tasnif edilerek bu tasnife göre komisyonlar oluşturulmuştur. Bu çerçevede birinci komisyon Ülke ve Askerlik Sorunları, ikinci komisyon Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Sorunu, üçüncü komisyon ise Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu adıyla organize edilmiştir.⁸³ Birinci komisyona Lord Curzon, ikinci komisyona İtalyan diplomat Garroni, üçüncü komisyona da Fransız temsilci Barrere başkanlık etmiştir. Adalar konusu, sınır ve arazi meselelerinin görüşüleceği Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu tarafından ele alınmıştır.

Diğer yandan belirtmekte fayda var ki, Lozan Konferansı başladığında yalnızca Bozcaada, Gökçeada ve Tavşan Adası Türkiye'de bulunmakta, On İki Ada İtalya'da ve Midilli, Sakız, Sisam ve Nikerya'nın da içinde bulunduğu diğer Ege Adaları da Yunanistan'ın elindeydi.⁸⁴

25 Kasım 1922'de Ege Adaları konusundaki görüşmelerde ilk söz İsmet Paşa'ya verilmiştir. İsmet Paşa, Yunanistan'ın elinde olan Ege Adalarının Türkiye'nin güvenli-

⁷⁹ Aydemir, a.g.e. s. 225.

⁸⁰ İsmet İnönü, *Hatıralar*, c. II, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 57-58.

⁸¹ Alan Cassels, *Mussolini's Earlier Diplomacy*, Princeton University Press, New Jersey, 1970, s. 15.

⁸² Temuçin Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, c. VI, S. 18, Ankara, Temmuz 1990, s. 619.

⁸³ Seha Meray (Çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Genel Oturumların Protokolleri ve Birinci Komisyon Tutanakları ile Raporları (Ülke ve Askerlik Sorunları)*, c. I, Kitap I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 13.

⁸⁴ Aydoğan Özman, "Lozan Andlaşmalarında Ege Adalarının Statüsü", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XLIII, 1988, s. 199.

ği açısından büyük öneme sahip olduğunu ve adaların ekonomik ihtiyaçları konusunda da Anadolu'dan beslenmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu yüzden Büyük Devletlerin bu adalar konusunda aldıkları kararı kabul etmediklerini ifade etmiştir.⁸⁵ İsmet Paşa, adalar konusunda kendisine verilen talimatnameyle paralel iki tez öne sürmüştür: “Küçük ve Anadolu’ya yakın adalar (İmroz, Bozcaada, ve Semadirek) Türkiye’ye verilmeli, diğer adalar askersizleştirilmeli hem de bitaraf ve müstakil olmalı”.⁸⁶ Öte yandan her ne kadar Mussolini On İki Ada konusunu *hallolmuş mesele* olarak ifade etmiş olsa da İtalya heyeti için On İki Ada kesinleştirilmesi gereken öncelikli konuydu.⁸⁷ Konferansın henüz başında İtalya’nın On İki Ada konusunda izleyeceği sert politika kendini belli etmiştir. Hatta İtalya On İki Ada’nın Yunanistan’a verilmesi gibi bir ihtimali göz önüne bile almamıştır. İtalya’ya göre On İki Ada tüm Doğu Sorununun bir parçasıydı ve ele alınacaksa Lozan Barış Konferansı esnasında ele alınmalıydı.⁸⁸ Ama her nasılsa İtalya konferans esnasında sert politikasını sürdürmek durumunda kalmadı bile. İsmet Paşa bu durumu konferansın ilk günlerinde (26 Teşrinisani/Kasım 1922’de) Ankara’ya çektiği telgrafta şöyle dile getirmiştir: “Henüz İtalya Adaları ve Kıbrıs mevzu bahis olmadı...”⁸⁹ Aralık ayında ise İsmet Paşa Ankara’yı bilgilendirdiği başka bir telgrafında yine On İki Ada’nın filhakika mevzu bahis olmadığını ifade etmiş, “*ben de ısrar etmedim*” demiştir.⁹⁰ Görünen o ki İsmet Paşa On İki Ada’nın gündeme gelmesi için uygun zamanı beklemiştir.

On İki Ada, konferans esnasında tartışmaya açılmazken, aynı durumu Ege Adaları için söylemek pek mümkün değildir. İsmet Paşa Ege Adaları konusunda tezler öne sürmüş ve adaların Anadolu için tehlike arz etmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. İsmet Paşa’nın Ege Adaları konusundaki talebi; Türkiye kıyılarına çok yakın adaların Türkiye’ye katılması, Bozcaada ve Gökçeada’ya ek olarak Semadirek Adası’nın da Türkiye’ye bırakılması, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikerya Adalarının özerk olması ve askerden arındırılması idi.⁹¹

İsmet Paşa’nın Ege Adaları konusundaki talebine karşılık Lord Curzon vardığı sonucu şu sözlerle ifade etmiştir:

“1-İmroz, Bozcaada ve Semadirek adalarının kaderi Boğazların serbestliği sorunuyla bağlantılı olarak incelenmeli,

2-Geçmiş uyarılar gözönünde tutularak adalara özerklik verilmesine ilişkin talepler kabul edilmeyecektir,

3-Bu adaların Yunanistan’dan ayrılması söz konusu olmasa bile bu adaların askerden arındırılmasının askerlik uzmanlarınca incelenmesi olumlu karşılanmaktadır.”

⁸⁵ Bilal N. Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 188-189.

⁸⁶ Cemil Bilsel, *Lozan*, 2. Kitap, İstanbul, 1933, s. 243.

⁸⁷ Cassels, *a.g.e.*, s. 37.

⁸⁸ Antonis Klapsis, “Greek Diplomacy Towards Fascist Italy 1922-1940”, *Monnheimer Beiträologie zur Klassischen Archaeologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, 20, 2013, s. 293.

⁸⁹ Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, c. I., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 131.

⁹⁰ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, s. 275.

⁹¹ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 189.

Ege Adaları bir süre daha tartışıldıktan sonra, Boğazönü adalarının durumunun Boğazlar meselesinin görüşüleceği zamana bırakılması kararına varılmıştır.⁹²

Diğer yandan 31 Ocak 1923 tarihli oturumda, Rodos ve On İki Ada ile Meis'in İtalya'ya bırakılması şeklinde bir maddenin de yer aldığı antlaşma taslak metnine cevaben, Türk Heyeti 4 Şubat 1923 tarihinde bu maddeyi kabul ettiğini bildirmiştir.⁹³

Konferansın ikinci aşamasında, 25 Nisan 1923 tarihli oturumda, sınır ve arazi meseleleri görüşülürken, konu Meis (Castellorizo) ve Adakale'ye gelmiştir. Türkiye Meis ve Adakale konusunda ısrarcıydı. Ancak Meis İtalya, Adakale de Romanya için önem taşımaktaydı. Türk heyeti, kendi karasularında olan Meis konusunda İtalya'nın ısrarcı olmamasını istemiştir.⁹⁴ İsmet Paşa, Meis'in 1913 Londra Büyükelçiler Konferansında Türkiye'ye ait olması gerektiği kararının alındığının altını çizmiştir.⁹⁵ 28 Nisan 1923 tarihli oturumda Horace Rumbold, Türklerin Meis'i istediğini ama bu konunun Türklerin 4 Şubat tarihli ve Mütteliklerin 29 Şubat tarihli notalarında yer almadığını belirtmiştir. İngiliz temsilci Rumbold, tüm sakinleri Hristiyan olan bu adanın (Meis) Türkiye tarafından neden ısrarla istendiğini anlamadığı ifade etmiştir.⁹⁶ İtalyan temsilci Montagna ise Meis'in bir taş parçasından ibaret olmasına rağmen Mussolini kabinesi için bir şeref, bir izzeti nefis meselesi teşkil ettiğini ve ısrarlarının sebebinin bu olduğunu dile getirmiştir. Diğer yandan Montagna'nın ifadesine göre bu adadan vazgeçmek Musollini'yi gülünç duruma düşürecektir.⁹⁷

Buna karşılık İsmet Paşa iki şartla Meis'den feragat edebileceklerini söylemiştir. Bunlardan ilki İtalya'nın, bu adanın hiçbir zaman Türkiye aleyhinde suistimal edilmeyeceğine dair askeri teminat vermesi, diğeri de İtalyanların On İki Ada Osmanlı hissesinin 1912 yılından itibaren taksimini kabul etmeleri idi.⁹⁸

Lozan Barış Konferansı genel olarak ele alındığında, On İki Ada'nın yalnızca borçlar konusunun tartışıldığı oturumlarda gündeme geldiğini söylemek mümkündür. Ancak bu adalardaki egemenlik hakkı ya da genel durumu hiç gündeme gelmemiştir. Adalar konusundaki tartışmalar yoğun olarak Türkiye ve Yunanistan arasında Ege Adaları konusunda düğümlenirken, On İki Ada adeta görmezden gelinmiştir. Ancak konferans devam ederken aynı durumun Yunanistan için geçerli olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü konferansın ikinci aşamasında Venizelos geri planda On İki Ada konusunda ilk adımı atmıştır.

Konferanstaki gelişmeler Yunanistan açısından değerlendirildiğinde, 1923 yılının Mayıs ayının biraz tedirgin geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Özellikle Yunanistan ve Türkiye arasında tamirat bedeli konusunda bir türlü uzlaşmaya varılamaması, Yunanistan'da da gerginlik yaratmış ve Yunan Dışişleri Bakanı Aleksandris'in Lozan'a gelmesine neden olmuştur. Yunanistan'ın konuya bakış açısı o kadar olumsuzdur ki Yunan ordusu Trakya'da savaş hazırlıklarını tamamlamıştır bile.⁹⁹ Böylesi gergin bir

⁹² Bilsel, *a.g.e.*, s. 190.

⁹³ Hayta, *1911'den Günümüze...*, s. 143.

⁹⁴ İnönü, *a.g.e.*, 2. Kitap, s. 118.

⁹⁵ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar- Belgeler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, 2. Takım, c. I, Kitap 1, s.14.

⁹⁶ Bilsel, *a.g.e.*, s. 248.

⁹⁷ Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 351.

⁹⁸ Bilsel, *a.g.e.*, s. 392.

⁹⁹ Kostas Hatziantonios, *Theodoros Pagkalos*, İoikos, Athina, 2004, s. 223.

ortamda Venizelos On İki Ada konusunda girişimlerde bulunmayı da ihmal etmemiştir.

Venizelos'un girişimlerinden önce, Yunanistan Dışişleri Bakanı Aleksandris, Lozan'da bulunan Yunanistan heyeti üyelerinden Dimitrios Kaklamanos'a, On İki Ada meselesinin Lozan Konferansı esnasında değil ancak konferans sonrasında özel görüşmelerde gündeme geleceğine dair Fransız basınında çıkan haberlerden bahsettiği telgrafını göndermiştir. Aleksandris bu tür bir gelişme olursa kendilerinin bilgilendirilmesini rica etmiştir.¹⁰⁰ Gerçekten de basına yansıyan haberler doğru çıkacak ve On İki Ada konferans gündemine gelmeyecektir.

Venizelos On İki Ada konusundaki ilk hamlesini 23 Mayıs 1923'te doğrudan Foreign Office'e yolladığı mektup ile yapmıştır. Venizelos bu mektubunda İngiliz hükümetinin On İki Ada konusunda Yunanistan ile İtalya arasında bir görüşme başlatıp başlatamayacağını, ve İtalya'nın On İki Ada'dan Yunanistan lehine vazgeçip vazgeçmeyeceği konusunun görüşülmesi için arabuluculuk rica etmiştir. Venizelos Yunan Dışişleri Bakanı Aleksandris'in bir sonraki Roma ziyaretinde görüşmelerin başlatılması için İngiltere'den yardım talep etmiştir.¹⁰¹

Foreign Office adına Nicolson, Venizelos'a 2 Haziran 1923 tarihindeki cevabında, konunun Lord Curzon'a iletildiğini ve Bonin- Venizelos Antlaşmasının geçersiz olduğunu yani İtalya'nın On İki Ada'yı Yunanistan'a devretmek gibi bir yükümlülüğünün olmadığını belirtmiştir.¹⁰² Diğer yandan İngiliz hükümetinin bu konuya tepkisiz kalmayacağı da gönderilen cevapta yer almıştır. Mussolini ile yapılan temaslar dahilinde, Mussolini, Sevri Antlaşması'nın imzalandığı gün belirlenen adalar statüsünün Müttefikler arasında gerçekleşen bir antlaşmanın sonucu olduğu, bunun yerine de zamanın şartlarına uygun yeni düzenlemelerin yapılabileceğini ifade etmiştir.¹⁰³

Ayrıca Venizelos'a, hem İngiliz hem de İtalyan hükümetlerinin konuyla alakadar olmak konusunda istekli oldukları iletilmiş, durumun anlayışla karşılandığının altı çizilmiştir. İngiliz hükümeti, Yunan ve İtalyan hükümetlerinin muhtemel uzlaşma önerileri karşısında konunun eşitlikçi ve adaletli çözümü için çaba sarf edeceğini de vurgulamıştır.¹⁰⁴

Venizelos bu yazıya cevaben, mektubu kaleme alan Nicolson'a teşekkür etmiş ve Lord Curzon'un antlaşmanın imzası için Lozan'a gelmesi halinde, On İki Ada konusunu konuşma fırsatı bulabileceğinden bahsetmiştir. Buna ek olarak On İki Ada konusunda İtalya ile bir antlaşma fırsatı doğması halinde kendisinin de Roma'ya gidebileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Haziran 1923'te Roma'yı ziyaret eden Aleksandris, Mussolini ile adalar konusunu görüşmüştür. Ancak görüşme tahmin edildiği gibi çok da olumlu geçmemiştir. Mussolini Aleksandris'e adalar konusunda Yunan çözüm önerisini kabul edemeyeceğini söylemiştir.¹⁰⁶ Diğer yandan yine aynı görüşmede taraflar geleceğe yönelik Yunan-İtalyan ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda mutabık kalmışlardır. Aleksandris'in

¹⁰⁰ *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173.034.124.

¹⁰¹ *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173.039.36-1.

¹⁰² *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173.039.36-1.

¹⁰³ *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173.039.36-3.

¹⁰⁴ *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173.039.36-3.

¹⁰⁵ *Benaki Müzesi Venizelos Arşivi*, 173.269.37.

¹⁰⁶ Her ne kadar belgede geçmiyor olsa da Yunanistan'ın muhtemel çözüm önerisi 1919 ya da 1920 yıllarında İtalya ile On İki Ada konusunda imzalanan antlaşmalara benzer yeni bir diplomatik süreç başlatmaktır.

bu bilgileri iletteği yazısında dikkat çeken bir nokta da Mussolini'nin konu hakkında çok fazla "gürültü" çıkarılmamasını istemesinin not edilmiş olmasıdır.¹⁰⁷ Bu görüşmenin Venizelos'a iletildiği bir diğer belgede ise Mussolini'nin tüm iyi niyetini Yunanistan'a göstereceği eklenmiştir.¹⁰⁸

On İki Ada konusundaki gizli görüşmelerin devam ettiği süreçte, 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma maddelerinde ise gerek On İki Ada'nın gerekse diğer Ege Adalarının durumu belirlenmiş ve sonuca ulaştırılmıştır (12.,13.,14.,15. maddeler). Buna göre; 12. madde ile İmroz, Bocaada ve Tavşan Adaları dışındaki Doğu Akdeniz adaları konusunda 1913 tarihli Londra Antlaşması onaylanıyor (Doğu Akdeniz adaları Yunanistan'a bırakılıyor), Anadolu kıyısına üç milden az mesafedeki adalar Türkiye'ye bırakılıyordu.¹⁰⁹ 13. madde ise Yunanistan'ın Doğu Akdeniz adalarında saygı göstereceği durumları açıklıyordu. 15. madde ile, Rodos ve On İki Ada İtalya'ya veriliyordu. Maddede yer alan "Türkiye aşağıda sayılan adalar üzerindeki tüm hak ve senetlerinden İtalya yararına vazgeçer..." ifadesi,¹¹⁰ adalarla ilgili tüm hakların İtalya'ya verildiğini belirtmesi açısından önemliydi. Ancak 15. madde, bir ön görüşme yapılmaksızın antlaşmaya dahil edilmiştir. Müttefiklerin ise bu konudaki savunusu, Türkiye hükümetinin 4 Şubat 1923 tarihli notasında On İki Ada konusundaki isteklerine hiç değinmemiş olmalarıdır.¹¹¹

Her ne kadar Lozan Antlaşması adalar sorununu çözmüş gibi görünse de Yunanistan ve İngiltere arasındaki görüşmeler devam etmiş, Venizelos Lozan statükosunu henüz yürürlüğe girmeden ikili görüşmelerle değiştirmek yönünde çaba sarf etmiştir. Öte yandan Roma'da gerçekleşen Aleksandris- Mussolini görüşmesi, Nicolson'un Venizelos'a yolladığı mektupta yeniden dile getirilmiştir. Yunan-İtalyan görüşmelerinden İngiliz hükümeti haberdar edilmemiş olacak ki Ağustos ayında Nicolson'dan Venizelos'a gelen mektupta gelişmelerden haberdar edilme talebi yer almıştır. Aleksandris'in Haziran ayında Roma'ya bir ziyaret gerçekleştirdiği ve Mussolini ile görüştüğünün aktarıldığı yazıda, On İki Ada konusunda somut bir adımın atılmadığı bilgisine sahip olduğu ifade edilmiştir.¹¹² Ancak Nicolson bu mektubunda, görüşme sonucundan haberdar edilmediklerini, bunun nedeninin Aleksandris'in konuyu gündeme getirme çekincesinden mi yoksa Mussolini'nin görüşmeyi çok dikkate almamasından mı kaynaklandığını anlamadıklarını belirtmiştir.¹¹³ Konu ile ilgili acil bilgilendirme rica eden Nicolson, On İki Ada konusunun ertelenecek bir konu olmadığını da altını çizmiştir. Nicolson'un bu yaklaşımı gösteriyor ki, On İki Ada Yunanistan için olduğu kadar İngiltere açısından da önem taşıymaktaydı. Her şeyden önce Akdeniz'deki güvenlik için adalar kritik bir konuma sahipti.

Nicolson On İki Ada konusunda genel İngiliz tutumunu belirtirken, İtalya'nın o an adalardaki durumunun kısa süre sonra *de facto*'dan *de jure*'a dönüşebileceğini ve adalardaki konularını da İngiliz-İtalyan ilişkilerinde bir gerekçe olarak İtalya'ya

¹⁰⁷ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.040.016.

¹⁰⁸ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.040.017.

¹⁰⁹ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, c. I., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 98.

¹¹⁰ Soysal, *a.g.e.*, s. 98.

¹¹¹ Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar- Belgeler*, 2. Takım, c. I, Kitap 1, S. 14.

¹¹² Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.322.05-1.

¹¹³ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.322.05-2.

sunabileceklerini ortaya koymuştur.¹¹⁴ Bu ifadeler aslında büyük önem taşımaktadır. Anlaşılan o ki İngiltere On İki Ada'nın İtalya'dan ziyade Yunanistan'ın elinde bulunmasını yeğlemektedir. Şüphesiz İngiltere'nin bu düşüncesi geleceğe dönük bir önlemdir. Bu çerçevede Nicolson Venizelos'a görüşmelerin yeniden başlatılması için çaba göstereceklerini, bunu da İtalya'ya, konuya olan ilgilerini hatırlatmak için yapacaklarını yazmıştır. Bir karara varmadan önce Venizelos'tan görüşlerinin detaylarının bildirilmesini rica eden Nicolson, bunun önemini altını çizmiş ve konuya ancak bu şekilde katkı sağlayabileceklerini aktarmıştır.¹¹⁵

Bu çerçevede Venizelos'tan, adalar konusunda İtalya'dan maksimum ve minimum beklentilerini soran İngiliz devlet adamı, adalıların tutumu konusunda da Venizelos'u uyarmaktan çekinmemiştir. İtalya'nın adalar konusundaki tutumuna paralel olarak, ada sakinlerinin işgal (İtalyan) güçlerine yönelik provakatif eylemlerden kaçınması gerektiğini, aksi takdirde bu tür eylemlerin çok kötü sonuçlara neden olacağını ve İngiliz hükümetinin Yunanistan'a olan desteğini zayıflatacağını ifade etmiştir.¹¹⁶

Uzun süredir On İki Ada temsilciliği görevini üstlenen Zervos'a da durumun aktarıldığının belirtildiği yazıda Nicolson, uzun Lozan görüşmeleri sonrasında dinlenme anında Venizelos'u bu tür bir konuyla meşgul etmekten duyduğu rahatsızlığı da sözlerine eklemiştir.¹¹⁷

Venizelos'un Nicolson'a cevabı gecikmezken, Yunan devlet adamı hızlı bir şekilde Aleksandros'u da haberdar etmekten geri kalmamıştır. İngiltere hükümetinin konudan haberdar olma isteğini Aleksandros'a bildiren Venizelos, Nicolson'un aktardıklarını Aleksandros'a iletmiştir.¹¹⁸

Bu yazışmaların gerçekleştiği Ağustos 1923'te artık konferansın çalışmaları tamamlanmış, Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Dolayısıyla Mayıs ayından Ağustos ayına kadar Venizelos ve Nicolson arasında gerçekleşen bu gizli görüşmelerin, mevcut antlaşmaya yönelik bir girişim olduğunu düşünmek pek doğru olmayacaktır. Venizelos'un On İki Ada konusunu Lozan Antlaşması dışında bir sürece taşıdığı ve İtalya ile birebir halletmekten yana bir tavır sergilediği çok açıktır. Ancak Ağustos ayının sonunda yaşanan beklenmedik bir gelişme İtalya ile Yunanistan arasındaki görüşmelere sekte vurmakla kalmamış, iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir.

27 Ağustos 1923 tarihinde Yunanistan'ın Arnavutluk sınırında görev yapan İtalyan General Enrico Tellini öldürülmüştür.¹¹⁹ Saldırgan, Arnavutluk'a kaçmış ancak kimliği tespit edilememiştir. İtalya, olayın sorumluluğunu Yunanistan'a yüklerken, Yunanistan ise bu olaydaki sorumluluğunun kanıtlanması gerektiği şeklinde bir politika izlemiştir. Mussolini önce Yunanistan'dan tazminat talebinde bulunmuş ancak Yunanistan'ın resmi cevabını beklemeden, 31 Ağustos 1923'te 15'ten fazla savaş gemisiyle Korfus Adasını işgal etmiştir.¹²⁰

Adada ortaçağdan kalma ve içinde Anadolu'dan gelen mübadillerin barındığı

¹¹⁴ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.322.05-2.

¹¹⁵ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.322.05-3.

¹¹⁶ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.322.05-4.

¹¹⁷ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.322.05-4.

¹¹⁸ Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.041. 16.

¹¹⁹ Klapsis, a.g.m., s. 294.

¹²⁰ J. S. Papaflaratos, "The Fiume and the Corfu Incident", *Balkan Studies*, 45, Thessaloniki, 2004, s. 265.

iki kaleyi bombalayan İtalyan kuvvetleri, 15 kadın ve çocuğun hayatını kaybetmesine neden olmuştur.¹²¹ Yunanistan konuyu Milletler Cemiyeti'ne taşırken, yaşanan bu olay On İki Ada konusundaki görüşmelerin yeniden başlaması bir yana, mevcut ilişkileri de çıkmaza sokmuştur. “Niente per niente” yani “hiçbir şey için hiçbir şey” mottosuyla artık dış politikasını ortaya koyan Mussolini, Ege'deki saldırgan tavrını kısa sürede Akdeniz'e taşıyacak ve iki savaş arası dönemde yalnızca Yunanistan tarafından değil, Avrupa tarafından da büyük bir tehdit olarak algılanacaktır.

SONUÇ

Trablusgarp Savaşı ile Osmanlı hakimiyetinden çıkan On İki Ada ve Balkan Savaşları sürecinde Yunanistan tarafından işgal edilen diğer Ege Adaları, Osmanlı Devleti'nin Ege'deki hakimiyetinin tamamen ortadan kalmasına neden olmuştur. Buna ek olarak rehin olarak İtalyan kontrolüne geçen Rodos ve On İki Ada İtalya tarafından ilk aşamada bir egemenlik bölgesi şeklinde düşünülmemiştir. Gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse sonrasındaki dönemlerde İtalya On İki Ada'yı Müttefiklerden ya da Yunanistan'dan alabileceği yeni topraklar için bir pazarlık malzemesi olarak elinde tutmaya ve muhafaza etmeye çalışmıştır.

1920 ve 1923 yılları On İki Ada için önemli yıllardır. İtalya Sevr Barış Antlaşması'nın imzalandığı gün Yunanistan ile imzaladığı başka bir anlaşmayla Sevr'deki On İki Ada maddesinin geçersiz hale gelmesini sağlamış ve belli kazançlar karşılığında adaların Yunanistan'a verilmesini onaylamıştır. Sevr'in geçersizliği bu antlaşmayı da hükümsüz kılarken, bir başka benzer durum da Lozan Barış Konferansı esnasında yaşanmıştır.

Lozan Barış Konferansı esnasında Osmanlı Devleti'nin on yıl önce kaybettiği Ege Adaları konusunda Türk Heyeti tarafından hatırı sayılır bir mesayi harcanırken, On İki Ada konusu Müttefikler tarafından adeta geçiştirilmiş ve oldu bittiye getirilmiştir. Öyle ki On İki Ada konusu Lozan sonrasında ya da dışında mevzu bahis edilmek amacıyla rafa kaldırılmıştır.

Lozan Barış Konferansı'nda On İki Ada konusu hiçbir şekilde tartışılmazken, Venizelos Lozan Antlaşması'nın belirleyeceği statükoyu değiştirmek için kolları sıvamıştır. Bu durum Lozan'ın adalar konusunda aldığı kararın Venizelos'u pek entere etmediği gibi bir algı yaratırken, Yunan devlet adamı sorunu doğrudan İtalya ile çözmek için İngiltere'nin arabuluculuğuna başvurmuştur. Yazışmalar gösteriyor ki On İki Ada'nın Yunanistan'a verilmesi İngiltere için de önemlidir. Çünkü bu dönem İtalya'da Mussolini faşizminin başladığı ve İtalyan dış politikasında da yayılmacı ve saldırgan sinyallerin alındığı bir dönemdir. Ancak bu durum, yani adaların İtalya'dan alınması girişimleri 1920 yılındaki müzakereler kadar kolay olmamıştır.

İtalya'nın konuyu erteler ve önemsemez tavrı, İngiltere'nin konu hakkında daha ilgili davranmasına neden olmuşsa da Mussolini beklenmedik bir hamleyle, adaları Yunanistan'a vermek bir yana başka bir Yunan Adasını (Korfu) işgal etmiştir. Bu durum belki Mussolini'nin On İki Ada konusunu devre dışı bırakma ya da gündemi

¹²¹ Papafllaratos, a.g.m., s. 265.

değiştirme çabası belki de Ege'ye yayılmak için attığı bir adım ve bir göz dağıdır. Mussolini'nin amacı her ne olursa olsun Korfu'nun ani işgali ile On İki Ada konusu hızlı bir şekilde gündemden kalkmış, harareтли sürecin öznesi değişmiştir.

KAYNAKÇA

- ARMAOĞLU, Fahir 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınları, İstanbul, 2016.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, c. II., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, İkinci Adam, c. II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- BİLSEL, Cemil, Lozan, 2. Kitap, İstanbul, 1933.
- CASSELS, Alan Mussolini's Earlier Diplomacy, Princeton University Press, New Jersey, 1970.
- CHILDS, Timoty W., Trablusgarp Savaşı ve Türk İtalyan Diplomatik İlişkileri, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 1990.
- ÇELİKÇİ, Abdül Samet - KAKIŞIM, Can, "İtalyan Faşizmi ve Gelişimi" Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. I, S. 2, Aralık 2013.
- EDİZ, İsmail, "İtalya'nın Oniki Ada'yı İşgali ve Güney Arnavutluk Sorunu", Akademik İncelemeler Dergisi, c. II, S. 1, 2016.
- ERTAN, Temuçin Faik, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. VI, S. 18, Ankara, Temmuz 1990.
- Galip Kemali Söylemezoğlu'nun Hatıraları (Atina Sefareti) 1913-1916, Canlı Tarihler 5, Türkiye Yayınevi, 1946
- HATZİANTONİOS, Kostas, Theodoros Pagkalos, İoikos, Athina, 2004.
- HAYTA, Necdet, "Rodos ile Oniki Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 5, (1994).
- _____, Balkan Savaşlarının Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912- 11 Ağustos 1913), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008.
- _____, 1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- İNÖNÜ, İsmet, Hatıralar, c. II, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.
- KARACAN, Ali Naci, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), TTK, Ankara, 2011.
- KLAPSİS, Antonis, "Greek Diplomacy Towards Fascist Italy 1922-1940", Monnheimer Beiträologie zur Klassischen Archaologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, 20, 2013.
- KÜÇÜK, Cevdet, Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi, SAEMK, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2001.
- KÜÇÜK, Cevdet, "On İki Ada", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c., 33, s. 353-355.
- MERAY, Seha (Çev.), Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Genel Oturumların Protokolleri ve Birinci Komisyon Tutanakları ile Raporları (Ülke ve Askerlik Sorunları), c. I, Kitap I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- MERAY Seha - Osman OLCAY, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977.

- ÖZMAN, Aydoğan, “Lozan Andlaşmalarında Ege Adalarının Statüsü”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XLIII, 1988.
- PAPAFLARATOS, J. S., “The Fiume and the Corfu Incident”, Balkan Studies, 45, Thessaloniki, 2004.
- SOYSAL, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı Klasik Döneminde Ege Adalarında Nüfus ve Nüfus Hareketleri”, Ed. İdris BOSTAN, Ege Adalarının İdari, Mali ve Sosyal Yapısı, SAEMK, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2003.
- ŞIVGIN, Hale, Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- ŞİMŞİR, Bilal, Lozan Günlüğü, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012.
- _____, Lozan Telgrafları, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- The Dodecanese and the British Press, World Public Library Edition (T.Y.).
- TURAN, Şerafettin, “Rodos ve Oniki Ada’nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı”, Belleten, c. XXIX, S. 113, TTK, Ankara, 1965.
- _____, Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, 1. Kitap, Bilgi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Türk İstiklâl Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap İstiklâl Harbinin Son Safhası (18 Eylül 1922: 1 Kasım 1923), Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yay. Seri No.: 1, Ankara, 1969.
- ÜÇAROL, Rıfat, Siyasi Tarih 1789-2014, Der Yayınları, İstanbul, 2015.

Arşivler

- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.041.16.
- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.322.05.
- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.040.017.
- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.040.016.
- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.269.37.
- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.039.36.
- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173.034.124.
- Benaki Müzesi Venizelos Arşivi, 173. 335. 011.

Sürelî Yayınlar

- Embros
- Hronos
- Manchester Guardian
- Morning Post
- The Globe
- The Times

